

УДК 347.1

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА НАТУРАЛЬНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Наталія МАЙДАНИК,
здобувач

Науково-дослідного інституту приватного права та підприємництва імені Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

SUMMARY

The article examines the legal nature of natural obligations in civil law Ukraine, the concept of natural imperfections liabilities and their relationship with adjacent structures – civil obligations subjective civil rights and «moral»/«philosophical» obligation. Analysis to the positive obligations under the private law of ancient Rome, and singled out the ways of civil obligations in Roman law. A description of subjective civil rights, its variants and formed in jurisprudence concepts natural obligations, including the reasons for the rejection of the legislator to provide a natural limitation defense obligation.

Key words: legal nature of natural obligations, subjective civil right, constructions of non-legal nature, duty of conscience (moral imperative), gentleman's agreement, imperfection of natural obligation.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається юридична природа натуральних зобов'язань у цивільному праві України, концепція недосконалості натуральних зобов'язань та їх співвідношення із суміжними конструкціями – цивільним зобов'язанням, суб'єктивним цивільним правом і «моральним»/«філософським» зобов'язанням. Аналізується природа натуральних зобов'язань за приватним правом Стародавнього Риму та виокремлюється способи виникнення цивільних зобов'язань у римському праві. Проведено характеристику суб'єктивного цивільного права, його різновидів, а також сформованих в юридичній науці концепцій натурального зобов'язання, в тому числі причин відмови законодавця надавати позовний захист натуральним зобов'язанням.

Ключові слова: юридична природа натуральних зобов'язань, суб'єктивне цивільне право, конструкції неюридичного характеру, борг совісті (веління моралі), джентльменська угода, недосконалість натурального зобов'язання.

Постановка проблеми. Сучасне право фактично і юридично існує як система державних і наддержавних норм права, тісно пов'язаних з іншими, позаправовими, соціальними регуляторами (норми моралі, етики, релігії), що знаходить відображення в існуванні «класичних» суб'єктивних прав (які регулюються виключно формально визнаними джерелами права) та аномальних/атипових можливостей фактично-правового характеру.

Актуальність теми. До такого роду фактично-правових відносин може бути віднесено натуральні зобов'язання, природа яких в юридичній науці і законі чітко не висвітлені, що зумовлює необхідність проведення наукового аналізу існуючих доктринальних підходів і правотворчої і правозастосовної практики застосування зазначених конструкцій.

Зазначеним вище зумовлена **мета дослідження**, яка полягає у визначенні правової природи натуральних зобов'язань, їх правовій кваліфікації та проведенні аналізу сформованих у юридичній науці основних концепцій натуральних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Натуральні зобов'язання в системі юридично неповних (недосконалих) можливостей.* Серед фундаментальних конструкцій сучасного цивільного права визначальне

місце посідає категорія суб'єктивного цивільного права, яка покликана підтримувати безпеку цивільного обороту майнових та особистих немайнових благ шляхом створення правового режиму мінімізації або недопущення (відсутності) загроз набутим цінностям і невідворотності санкцій за заподіяння цим цінностям шкоди [1].

Юридична безпека цивільних правовідносин досягається шляхом застосування суб'єктивних цивільних прав, юридично забезпечених законом (позитивним правом), і соціально-правових конструкцій, зміст яких становлять фактичні і правові можливості, забезпечені переважно позаправовими соціальними регуляторами – нормами моралі, етики, релігії (моральним/ філософським правом), що зумовлює виникнення правових наслідків цього виду юридично недосконалих (неповних) прав за умови добровільного їх здійснення на визначених угодою чи державним правом умовах.

До юридично неповних/ недосконалих можливостей, забезпечених позаправовими соціальними регуляторами в частині виконання зобов'язання і державно-правовими регуляторами в частині правових наслідків їх виконання, відносяться натуральні зобов'язання.

Натуральні зобов'язання є змішаними за походженням (філософсько-позитивними) і парціальними (сек-

торними) за дією зобов'язаннями, які характеризуються відсутністю права на судовий захист і визнанням правових наслідків добровільно виконаного зобов'язання.

Природа натуральних зобов'язань зумовлює властиві їм взаємопов'язані особливості філософсько-правового характеру, які полягають у відсутності права на судовий захист про виконання таких зобов'язань, внаслідок недопустимості їх примусового виконання, і визнання добровільно виконаних зобов'язань належним виконанням таких зобов'язань.

Причина та умова правової кваліфікації натурального зобов'язання зумовлена відхиленням мети такого зобов'язання від загальноновизнаних умов дійсності цивільного зобов'язання, які хоч і не призводять до їх недійсності, але тягнуть за собою відсутність права на судовий захист.

Співвідношення натурального зобов'язання із суміжними конструкціями – цивільним зобов'язанням, суб'єктивним цивільним правом і «моральним»/«філософським» зобов'язанням. Особливості дефектності юридичної мети зобов'язання як умови юридичної кваліфікації натурального зобов'язання зумовлює необхідність співвідношення натурального зобов'язання з [поняттям, елементами і метою] цивільним зобов'язанням і суб'єктивним цивільним правом.

В доктрині суб'єктивне цивільне право розглядають як «елемент правовідношення, якому завжди відповідає обов'язок іншої сторони» [2], «саме існування якого неможливе без своєї протилежності» [3] або як «визнану законом певну міру можливої поведінки особи» [4] чи «належну даній особі певну можливість і забезпеченість певної поведінки» [5].

В першому випадку йдеться про те, «що вимоги, яким не відповідає правовий обов'язок, не відносяться до суб'єктивних цивільних прав і визнаються лише одним із окремих проявів цивільної правоздатності, до числа яких відноситься і право вчиняти договори, заповіти і всякого роду інші правочини» [6].

Інший погляд на суб'єктивне цивільне право ґрунтується на тезі щодо недопустимості визначення останнього лише шляхом зазначення на обов'язок, покладений на іншу особу.

У зв'язку з цим С. Братусь слушно зазначав, що «... якщо суб'єктивне право (вимога, рос. притязание) проявляється в момент порушення обов'язку – оскільки лише в цьому випадку виникає можливість привести в дію апарат державного примусу, – то необхідно визнати, що право власності не є суб'єктивним правом до тих пір, поки повноваження власника ким-небудь не порушено» [7].

В. Серебровський звертав увагу на те, що зазначений вище підхід безпідставно «позбавляє суб'єктивне право властивого йому багатого змісту, який не зводиться, зрозуміло, лише до охорони порушеного права судовим

порядком. Існують й інші суб'єктивні цивільні права, здійснення яких можливе без їх порушення, – авторське право, право винахідника тощо» [8].

Сучасна доктрина розглядає суб'єктивне цивільне право як «можливість поведінки уповноваженої особи» або «міру можливої поведінки уповноваженої особи, забезпеченої належною поведінкою іншої особи або осіб, визнаною та охоронюваною правопорядком» [9].

У будь-якому разі суб'єктивне цивільне право є можливістю особи – носія права поводитися (діяти) певним чином, тобто з дотриманням встановлених кордонів або меж цієї можливості.

Будь-яке суб'єктивне цивільне право зазвичай включає в себе три елементи-можливості: (а) вчинення власних дій, (б) вимагати чужих дій (тобто повноваження на власні і чужі дії), а також (в) повноваження на захист такого права.

Традиційним різновидом суб'єктивного права є зобов'язання, обов'язковим елементом якого зазвичай вважається можливість судового захисту вимог, що ґрунтуються на такому зобов'язанні.

Натуральним зобов'язанням притаманні не всі, але більшість властивих цивільним зобов'язанням ознак (на етапі і за умови добровільного виконання), що дає підстави розглядати натуральні зобов'язання як юридично незавершені зобов'язання, які займають місце в системі цивільних правовідносин.

Поряд із класичними, повноцінними видами зобов'язань до складу системи цивільних правовідносин входить ряд юридично незавершених, неповних зобов'язань, структура яких містить не всі традиційні елементи суб'єктивного цивільного права і цивільного правовідношення. Юридично незавершені зобов'язання є правовими конструкціями особливого роду (*sui generis*), що «знаходяться в проміжному стані між сферами позитивного і морального (філософського) права» [10].

Притаманні натуральному зобов'язанню відсутність права на судовий захист і визнання їх добровільного виконання за правилами цивільних зобов'язань дає можливість «відрізнити їх від позбавлених правового значення фактичних відносин у вигляді так званих «філософських», або «моральних» чи «недосконалих» зобов'язань» [11]. Останні, тобто моральні або філософські зобов'язання, позбавлені як права на судовий захист, так і правового ефекту в цілому.

Аналіз природи натуральних зобов'язань за приватним правом Стародавнього Риму. В сучасній доктрині майже загальноновизнаною вважається теза про те, що відмежування натуральних і цивільних зобов'язань проходилося в римському праві за допомогою концепцій *jus civile* і *jus gentium*.

Разом з тим слід зазначити, що окремі вчені обґрунтовують більш широкий перелік груп зобов'язань у римському праві, до якого входять (а) цивільні,

(б) натуральні та (в) *obligationes inanes*. У цьому контексті В. Голевинський зазначав, що в римському праві, крім натуральних і цивільних, існував ще й третій вид зобов'язань – *obligationes inanes*, які, «втративши право позову, втратили й природне існування». До таких зобов'язань зазначений автор відносив, наприклад, зобов'язання з договору, пов'язаного з обманом або примусом [12; 13].

З точки зору сучасної теорії цивільного права думки юристів римського права про те, що цивільне зобов'язання породжувалося нормою *jus civile*, а натуральне випливало з *jus gentium*, означає перш за все те, що цивільні зобов'язання в римському праві виникали двома основними способами.

Перший – це випадок, коли відносини сторін повністю відповідали моделі, встановленій нормою закону, та зобов'язання безпосередньо випливали із закону як «юридичне зобов'язання».

Другий спосіб полягав у тому, що відносини сторін, які не збігалися повністю із встановленою та описаною законом моделлю, але й не були заборонені, визнавалися зобов'язанням в ході судового процесу.

При цьому таке визнання юридичного характеру відношення могло тягти за собою як надання, так і ненадання позову. Саме в останньому випадку ми і маємо натуральні зобов'язання, так би мовити, в чистому вигляді.

Отже, «правовий простір» римського права, крім зобов'язань, жорстко заснованих на законі, які спочатку визнавалися юридичними, було заповнено масою двота багатосторонніх відносин, які не були побудовані за жорсткої моделі, встановленої законом, і до звернення в суд існували як незаборонені фактичні відносини («фактичні натуральні зобов'язання»), а під час звернення до суду визнавалися чи не визнавалися юридичними відносинами (зобов'язаннями) і в разі визнання могли отримати позов (і тим самим стати цивільними відносинами) або не отримати позов і залишитися натуральними зобов'язаннями [14].

Розглядаючи те, яким чином римське право за допомогою *jus civile* і *jus gentium* (вірніше, преторського права – *jus honorarium*) регулювало цивільні і натуральні зобов'язання, зазвичай розглядають, як історичний «прототип» тієї моделі, за якою сучасне цивільне право регулює цивільні правовідносини шляхом встановлення імперативних і диспозитивних норм. При цьому А. Федотов зазначає, що «диспозитивні» натуральні зобов'язання виникали в римському праві не в результаті узгоджених вольових дій суб'єктів права, а породжувалися шляхом визнання їх як зобов'язань (правовідносин) судом, який міг, встановивши юридичний характер таких відносин, як надати (цивільне зобов'язання), так і не надати (натуральне зобов'язання) позов для примусового здійснення домагання кредитора [12].

Аналіз основних концепцій натуральних зобов'язань.

Питання про правову природу натуральних зобов'язань і причини відмови законодавця надавати позовний захист натуральним зобов'язанням у літературі досліджуються та пояснюються по-різному.

Дискусійний характер питання правової природи натуральних зобов'язань сприяв формуванню в юридичній науці чотирьох основних концепцій натуральних зобов'язань: 1) конструкція неюридичного характеру [2]; 2) борг совісті (веління моралі) [15]; 3) джентльменська угода [16]; 4) недосконалі (слабкі) зобов'язань [17].

Прихильники концепції натуральних зобов'язань як конструкції неюридичного характеру вважають, що натуральні зобов'язання не є зобов'язаннями і являють собою фактичне відношення, що не має юридичного характеру [12].

Представники концепції натуральних зобов'язань як боргу (веління моралі) вважають, що зміст натуральних зобов'язань визначається «боргом совісті», «велінням моралі».

Концепція натуральних зобов'язань як джентльменської угоди ґрунтується на розумінні натуральних зобов'язань як «джентльменської угоди».

Нарешті, концепція недосконалості натуральних зобов'язань полягає у визнанні натуральних зобов'язань слабкими, недосконалими, неповноцінними зобов'язаннями, наділеними всіма атрибутами, властивими зобов'язанню, за винятком позовного захисту.

Необхідно перш за все розглянути концепцію неюридичного (морального або фактичного) характеру натуральних зобов'язань. На нашу думку, такий погляд на натуральні зобов'язання відверто ігнорує правові реалії. Одним з основних атрибутів натурального зобов'язання є те, що виконане за нього не може бути витребувано назад як неналежне виконання. Інакше кажучи, право визнає за натуральним зобов'язанням характер правової підстави для отримання майна. Такий правовий режим натурального зобов'язання не дозволяє говорити про натуральне зобов'язання як неюридичне явище.

Навіть якщо гіпотетично прийняти думку про те, що «моральні обов'язки» породжують натуральні зобов'язання, то неможливо не бачити, що це думка, як правило, заснована на занадто спрощеному розумінні того правового механізму, який діє в таких відносинах. Справа не в тому, що моральні зобов'язання породжують зобов'язання юридичні, а в тому, що ті стосунки, які розглядаються як засновані на «моралі», в дійсності з точки зору права являють собою деякі фактичні відносини (як правило, стан в спорідненості), а не просто якесь «моральне становище». Інакше кажучи, правові наслідки породжуються не моральними (етичними) вимогами, а тим, що певні реальні відносини право розглядає в якості юридичних фактів, що тягнуть юридичні наслідки (наприклад, обов'язок утримувати

дітей, інших родичів, обов'язок брати участь у сімейних витратах тощо).

Аналіз сутності натуральних зобов'язань як недосконалих (неповних) зобов'язань. З огляду на формування системи натуральних зобов'язань за критеріями легальності (визнання законодавцем юридичного характеру прав та обов'язків) та наявності позовного захисту, весь «масив» цивільно-правових зобов'язань пропонується розглядати таким чином: (а) «повноцінні» зобов'язання, які мають позовний захист, (б) зобов'язання, юридичний характер і легальність яких визнаються, але позовний захист не надається – відносини, існування юридичних прав та обов'язків усередині яких законодавцем не визнається, а виконане за ним підлягає поверненню як безпідставно отримані делікти, проти яких надається позовний захист [18].

Слід зазначити, що властиві натуральним зобов'язанням визначальні особливості не обмежуються лише неможливістю позовного захисту вимог, що випливають з натуральних зобов'язань, оскільки йдеться лише про одну з особливостей таких зобов'язань.

Інша визначальна риса натуральних зобов'язань полягає в неможливості позовної витребуванні виконаного за натуральним зобов'язанням.

У цьому зв'язку зазначається, що натуральним зобов'язанням відмовлено в позові двічі: законодавцем встановлена як неможливість примушувати за допомогою позову до виконання натуральних зобов'язань, так і неможливість примушувати за допомогою позову до повернення виконаного по натуральному зобов'язанню [19].

Як показує розвиток цивільного права, натуральні зобов'язання виникають неминуче, без них цивільне право не обходиться. Проте натуральне зобов'язання має свій, відмінний від інших зобов'язань правовий механізм. Натуральне зобов'язання являє собою «гібрид» реальної угоди і безперечного зобов'язання. Дослідників натуральних зобов'язань, які заперечують правовий характер цих відносин, як правило, бентежить неможливість примусу з боку кредитора в період часу між виникненням натурального зобов'язання, коли воно існує як «голе право», і виконанням натурального зобов'язання, яке перетворює це голе право не тільки в визнане правом дійсне правовідношення, але і в правовідносини, не просто має юридичний захист, але і безперечне.

З огляду на вищезазначене, правова природа натуральних зобов'язань полягає у визнанні їх специфічним та окремим різновидом недосконалих (неповних) цивільних зобов'язань, що ґрунтуються на фактичному зобов'язанні, з якого виникають певні юридичні обмеження, в силу фактичного становища речей, обумовленого природним правом [20].

Проведений аналіз дає підстави для таких **висновків** щодо правової природи натуральних зобов'язань:

1. Натуральні зобов'язання є змішаними за походженням (природно-державне) і парціальними (секторними) за дією зобов'язань, що зумовлює відсутність права на судовий захист, вимог за таким зобов'язанням.

2. Натуральні зобов'язання є різновидом юридично неповних (недосконалих) можливостей, вони забезпечені державно-правовими регуляторами (норми моралі, етики, релігії) в частині виконання зобов'язання, і державно-правовими регуляторами (формальними джерелами права) в частині правових наслідків виконання таких зобов'язань.

3. Зобов'язання кваліфікується як натуральне зобов'язання у випадку відхилення мети такого зобов'язання від загальноовизначених умов дійсності цивільного зобов'язання, які хоч і не призводять до їх дійсності, але тягнуть за собою відсутність права на судовий захист.

4. Натуральне зобов'язання є різновидом юридично незавершених зобов'язань особливого роду, що знаходяться в проміжному стані між сферами позитивного і морального (філософського) права. Притаманні натуральному зобов'язанню відсутність права на судовий захист і визнання їх добровільного виконання за правилами цивільних зобов'язань дає можливість відрізнити їх від позбавлених правового значення фактичних відносин.

5. За своєю правовою природою натуральне зобов'язання є юридично неповним цивільним зобов'язанням, що ґрунтується на фактичному зобов'язанні (в частині його виконання) і цивільному зобов'язанні (в частині правових наслідків добровільного виконаного за натуральним зобов'язанням).

6. Натуральне зобов'язання є способом досягнення справедливості в ситуації, коли зобов'язання виникає з неналежного, але дійсного зобов'язання.

Список використаної літератури

1. Wolfers A. *Diskort and Collaboration, Essays on International Politics*. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1962. – 150 p. ; Цит. за : Ягло Д. Методичний підхід до проведення економічного дослідження у сфері інтелектуальної власності // Матеріали Міжнародної конференції «Охорона прав інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі: політика, законодавство, практика» (Київ, 15–16 червня 2011 р.) ; Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К. : Фенікс, 2011. – 480 с.
2. Агарков М. Обязательство по советскому гражданскому праву // Ученые труды ВИЮН. – 1940. – Вып. III. – С. 69–73.
3. Иоффе О. Правоотношение по советскому гражданскому праву. – Л., 1949. – С. 62.
4. Братусь С. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав // Советское государство и право. – 1949. – № 8. – С. 33.
5. Братусь С. Субъекты гражданского права. – М., 1950. – С. 11.

6. Агарков М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – С.71–72.
7. Братусь С. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав // Советское государство и право. – 1949. – № 8. – С. 32 ; Братусь С. Субъекты гражданского права. – М., 1950. – С. 9.
8. Серебровский В. Очерки советского наследственного права // Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М. : Статут, 2003. – С. 74.
9. Белов В. Гражданское право : Общая часть : Учебник. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 538.
10. David V. Snyder The Romanist tradition in Louisiana: Legislation, Jusiprudence and Doctrine: The Case of Natural Obligations // Louisiana Law Review. – 1995. – № 56. – P. 423.
11. Robert Joseph Pothier. A Tretise on the Law of Obligations 2 n. (a) (William D. Evans trans / London, A. Strahan for Joseph Butterworth & J. Cooke 1806) («le for de la conscience») ; Saul Litvinoff Louisiana Civil Law Treatise (1969) ; Carey J. Ellis Contracts – Distinction Between Natural and Moral Obligations, 17 Tul. L. Rev. 310 (1942).
12. Федотов, А. Натуральные обязательства / А. Федотов // Вестник гражданского права. – 2010. – № 1. – С. 79–131.
13. Голевинский В. О происхождении и делении обязательств. – Варшава : Типография О. Бергера. – 1872. – С. 159.
14. Хвостов В. Натуральные обязательства по римскому праву. – М. : Университетская типография, 1898. – 526 с.
15. Морандьер Л. Гражданское право Франции. – М. : Издательство иностранной литературы, 1960. – Т. 2. – С. 519–520.
16. Сулакшина А. Правовые критерии определения согласованных действий и соглашений, ограничивающих конкуренцию // Власть. – 2007. – № 8. – С. 79.
17. Чиларж К. Учебник институций римского права. – М. : Печатня А. Снегиревой, 1906. – С. 177.
18. Bydlinski P. Burgerliches Recht I : Allgemeiner Teil. – Springer, 2007. – 899 s.
19. Hoeren T. Selbstregulierung im Banken- und Versicherungsrecht. – Karlsruhe : Verlag Versicherungswirtschaft, 1995. – 456 s.
20. Аномалії в цивільному праві України : Навч.-практ. посібник // Відп. ред. Р. Майданик. – К. : Юстиніан, 2007. – 912 с.

